

Въведение

---

*И изравнени от закона
получиха еднакъв дял –
син на кулак и на наркома,
синът на поп и генерал. [...]*

*Тук в лагера те бяха сродни,
бяха събрата по съдба
с клеймото „врагове народни“.*

Александър Твардовски
„По силата на паметта“*

ТОВА Е ИСТОРИЯ на ГУЛАГ: история на огромната мрежа от трудови лагери, някога разпръснати надлъж и нашир из Съветския съюз – от островите в Бяло море до бреговете на Черно море, от Арктическият кръг до равнините на Централна Азия, от Мурманск до Воркута и Казахстан, от центъра на Москва до предградията на Ленинград. Думата „ГУЛАГ“ е съкращение от *Главное управление лагерей*, или Централно управление на лагерите. С течение на времето обаче тя не само обозначава администрацията на концентрационните лагери, но започва да символизира и системата на съветския принудителен труд във всичките ѝ форми и варианти: трудови лагери, наказателни лагери, криминални и политически лагери, женски лагери, детски лагери, транзитни лагери. Постепенно думата придобива и по-широк смисъл – съветската репресивна система, сбора от процедури, който затворниците някога наричали „месомелачка“: арестите, разпитите, превозването в неотоплени товарни вагони, принудителния труд, унищожаването

---

* Стиховете и цитатите от други произведения са в превод на Станислава Миланова, освен ако не е отбелязано друго. – Б.изд.

на семейства, прекараните в изгнание години, преждевременната и неоправдана смърт.

ГУЛАГ има предистория в царска Русия – още от XVII до началото на XX в. в Сибир работят принудителни трудови бригади. После, почти веднага след Руската революция, той придобива своята съвременна и по-позната форма и става неразделна част от съветската система. Масовият терор срещу реални и предполагаеми опоненти е част от Революцията от самото начало – и към лятото на 1918 г. нейният лидер Ленин нарежда „ненадеждните елементи“ да бъдат затваряни в концентрационни лагери край големите градове.² Много благородници, търговци и други хора, определяни като потенциални „врагове“, бързо се озовават в тях. Към 1921 г. вече има осемдесет и четири лагера в четирийсет и три района от страната и основната им цел е да „превъзпитат“ тези първи врагове на народа.

След 1929 г. лагерите придобиват ново значение. През тази година Сталин решава да използва принудителния труд за ускоряване индустриализацията на страната и за експлоатиране на природните ресурси в слабо заселения Далечен север на Съветския съюз. Пак през тази година тайните служби поемат контрола над съветската наказателна система и постепенно изземват правомощията над всички лагери и затвори от юридическата институция. В резултат на масовите арести от 1937 и 1938 г. лагерите навлизат в период на бързо разрастване. В края на 30-те години ги има във всичките дванайсет времеви зони на Съветския съюз.

Противно на всеобщото мнение, ГУЛАГ не престава да се разраства през 30-те години, напротив – продължава да се разширява по време на цялата Втора световна война, през 40-те години и достига разцвета си в началото на 50-те. По това време лагерите вече играят централна роля в съветската икономика. Те произвеждат една трета от златото на страната, голяма част от въглищата и дървения материал, както и от почти всичко останало. В хода на съществуването на Съветския съюз възникват поне 476 добре обособени лагерни комплекса, съставени от хиляди отделни лагери, във всеки от които има от няколкостотин до няколко хиляди души.³ Затворниците работят почти във всички индустрии – дърводобив, рудодобив, строителство, във фабриките, земеделието, самолетостроенето и оръжейната промишленост – и всъщност обитават държава в държавата, почти отделна цивилизация. ГУЛАГ има свои собствени закони, свои собствени обичаи, свой собствен морал и дори собствен жаргон. Той създава своя собствена литература, собствени злодеи, собствени герои и оставя отпечатъка си върху всички, минали през него, независимо дали като затворници, или като пазачи. Години по-късно освободените често успяват да разпознаят на улицата бившите обитатели на ГУЛАГ само по „погледа им“.

Такива срещи не са редки, тъй като в лагерите има голямо текучество. Въпреки че постоянно се извършват арести, други пък биват освобождавани – поради изтичане на присъдите, поради постъпване в Червената армия, защото са инвалиди или жени с малки деца, или пък защото са издигнати от затворници в пазачи. В ре-

зултат на това броят на затворените в лагерите обикновено се поддържа на около 2 млн. души, но общият брой на миналите през тях съветски граждани – като политически или криминални затворници – е далеч по-висок. Най-точните изчисления показват, че между 1929, когато започва най-мощното разрастване на ГУЛАГ, и 1959 г., когато умира Сталин, някъде към 18 млн. души са минали през тази огромна система. Други близо 6 млн. са изселени и депортирани в казашките пустини или сибирските гори. Тъй като законът им забранява да напускат своите изгнанически села, те също извършват принудителен труд, макар и не зад бодливата тел.⁴

Като система за масов принудителен труд, засегнала милиони хора, лагерите изчезват след смъртта на Сталин. До края на живота си той остава убеден във важността на ГУЛАГ за съветското икономическо развитие, но политическите му наследници добре знаят истината: лагерите са лоша инвестиция и отживелица. Броени дни след смъртта на Сталин приемниците му започват да ги опразват. За ускоряването на този процес помагат три големи бунта, както и множество не толкова мащабни, но не по-малко опасни инциденти.

Но лагерите не изчезват напълно. Вместо това те претърпяват развитие. През 70-те и 80-те години на ХХ в. няколко от тях са преустроени и се използват за ново поколение демократи, антисъветски националисти – и криминални престъпници. Благодарение на съветските дисиденти и на международното движение за човешки права на Запад редовно се появяват новини за тези постсталински лагери. Постепенно те започват да играят своята роля в дипломацията на Студената война. Даже през 80-те години американският президент Роналд Рейгън и неговият съветски колега Михаил Горбачов продължават да обсъждат съветските лагери. Едва през 1987 г. Горбачов – самият той внук на затворници в ГУЛАГ – се заема с окончателното ликвидиране на съветските политически лагери.

Но въпреки че съществуват паралелно със самия Съветски съюз и през тях преминават милиони хора, истинската история на съветските концентрационни лагери доскоро не беше добре известна. Според някои стандарти тя все още не е известна. И макар горепосочените факти към този момент да са известни на повечето западни изследователи на съветската история, те не са проникнали в масовото западно съзнание. „Човешкото познание – пише веднъж Пиер Ригуло, френският историк на комунизма – не нараства планомерно като тухлена стена в резултат от работата на зидаря. Неговото развитие, но също така и застоят или упадъкът му зависят от социалната, културната и политическата среда.“⁵

Би могло да се каже, че досега не е съществувала подходяща социална, културна и политическа среда за опознаването на ГУЛАГ.

За пръв път си дадох сметка за този проблем преди няколко години, докато преминавах по Карловия мост – основна туристическа атракция в тогава новодемократизирана Прага. Целият мост бе осеян с улични музиканти и амбулантни търговци и през четири-пет метра някой продаваше тъкмо онова, което човек би очаквал да се продава на подобно живописно място – пейзажи на достатъчно

хубави улици, наред с изгодно продавани бижута и ключодържатели с изгледи от Прага. Сред дребните антикварни предмети човек можеше да намери и съветски военни джунджурии: шапки, емблеми, токи на колани и малки игли, тенекиени значки с образите на Ленин и Брежнев, които съветските деца някога забождали на униформите си.

Гледката ми се стори странна. Предимно американци и западноевропейци си купуваха съветски джунджурии. На всички тях би им прилязло само от мисълта да си сложат свастика. Но като че ли нямаха нищо против да носят сърпа и чука върху тениската или шапката си. Беше обикновено наблюдение, но понякога именно такива обикновени наблюдения най-добре улавят културната атмосфера. Защото изводът е от ясен по-ясен: докато символът на едно масово убийство ни изпътва с ужас, символът на другото масово убийство предизвиква усмивки.

Липсата на особени чувства към сталинизма сред пражките туристи отчасти се дължи на липсата на образи в западната масова култура. Студената война роди Джеймс Бонд и трилъри, както и схематични руснаци като участващите във филмите за Рамбо, но нищо толкова амбициозно, колкото „Списъкът на Шиндлер“ или „Изборът на Софи“. Стивън Спилбърг, вероятно един от водещите холивудски режисьори (все едно дали ви харесва, или не), се заема да прави филми за японските концентрационни лагери („Империя на слънцето“) и за нацистките концентрационни лагери, но не и за концентрационните лагери на Сталин. Холивуд не проявява към тях същия интерес.

Интелектуалната култура не е по-отворена за темата. Репутацията на немския философ Мартин Хайдегер силно пострадава в резултат на краткотрайната му, открита подкрепа за нацизма – ентузиазъм, който той проявява преди Хитлер да извърши най-големите си зверства. От друга страна, репутацията на френския философ Жан-Пол Сартър не пострадава ни най-малко в резултат на агресивната му подкрепа за сталинизма през всичките следвоенни години, когато всеки, който иска, може да намери изобилие от доказателства за жестокостите на Сталин. „Тъй като не сме членове на Партията – пише той, – не е наше задължение да пишем за съветските трудови лагери; ние сме свободни да останем настрана от споровете за природата на системата, стига да не възникнат социологически значими събития.“⁶ При друг случай той казва на Албер Камю: „И аз като теб намирам тези лагери за противни, но намирам за също толкова противен начина, по който буржоазната преса всекидневно се възползва от тях.“⁷

След разпадането на Съветския съюз някои неща се промениха. През 2002 г. например британският писател Мартин Амес бе достатъчно развълнуван от темата за Сталин и сталинизма, за да ѝ посвети цяла книга. Това накара други писатели да се зачудят защо толкова малко членове на политическата и литературна Левица са повдигали темата.⁸ От друга страна, някои неща не са се променили. Все още е възможно американски академик да публикува книга, в която да изказва предположението, че чистките от 30-те години са били полезни, тъй като са спомогнали

за еволюирането и така са положили основата за перестройката.⁹ Все още е възможно британски литературен редактор да отхвърли статия, защото е „прекалено антисъветска“.¹⁰ Но далеч по-често темата за Сталиновия терор предизвиква отекчение и безразличие. Една иначе сериозна рецензия за моя книга, посветена на западните републики от бившия Съветски съюз, съдържаше следното: „Тук върлува ужасяващият глад от 30-те години, когато убитите от Сталин украинци са повече от избитите от Хитлер евреи. И все пак колцина на Запад го помнят? В крайна сметка убийствата са толкова [...] скучни и лишени от драматизъм.“¹¹

Всичко това са дребни неща: покупката на дрънкулката, репутацията на философа, наличието или липсата на холивудски филми. Но събери ги – и получаваш история. На интелектуално равнище американците и западноевропейците знаят какво се е случило в Съветския съюз. Шумно приветстваната книга на Александър Солженицин за живота в лагерите „Един ден от живота на Иван Денисович“ през 1962–1963 г. бе публикувана на няколко западни езика. При появата си през 1973 г. – отново на няколко езика – неговата история за лагерите „Архипелаг ГУЛАГ“ предизвика много коментари. Всъщност „Архипелаг ГУЛАГ“ доведе до малка интелектуална революция в някои държави, най-вече във Франция, предизвиквайки антисъветски настроения у цели групи от френската левица. През 80-те години – годините на гласността – бяха направени още много разкрития за ГУЛАГ и те също получиха необходимата публичност в чужбина.

Въпреки това у много хора престъпленията на Сталин не предизвикват същата дълбока реакция като престъпленията на Хитлер. Кен Ливингстън, бивш британски парламентарист, понастоящем кмет на Лондон, веднъж се опита да ми обясни разликата. Да, нацистите са били „зли“, каза той. Но Съветският съюз е бил „деформиран“. Този възглед отразява отношението на много хора, дори и такива, които не са старомодни привърженици на левицата: просто Съветският съюз някак си е тръгнал по лош път, но не е бил фундаментално лош по същия начин като хитлеристка Германия.

Доскоро можехме да обясним масовото безразличие към трагедията на европейския комунизъм като логичен резултат от редица обстоятелства. Едно от тях е изминалото време: с годините комунистическите режими наистина стават по-малко осъдителни. Никой не се плаши особено от генерал Ярузелски или дори от Брежнев, макар и двамата да носят доста голяма отговорност за разрухата. Липсата на достоверна информация, почиваща върху архивни изследвания, също изиграва ролята си. Оскъдният брой академични трудове по темата дълго време се дължеше на оскъдния брой източници. Архивите бяха затворени. Достъпът до местонахожденията на лагерите беше забранен. Съветските лагери и техните жертви никога не са били заснемани от телевизионни камери, както в Германия в края на Втората световна война. А липсата на образи на свой ред води до недостатъчно разбиране.

Но идеологията също изкривява разбирането ни за съветската и източноевропейската история.¹² След 30-те години малка част от западната левица се опитва

да обясни и понякога дори да извини лагерите и създалия ги Терор. През 1936 г., когато милиони съветски селяни вече работят в лагерите или живеят в изгнание, британските социалисти Сидни и Беатрис Уеб публикуват мащабно изследване на Съветския съюз, в което – освен всичко друго – се обяснява как „потъпканият руски селянин постепенно започва да се чувства политически свободен“.¹³ По времето на московските показни процеси, когато Сталин своеволно изпраща в лагерите хиляди невинни партийни членове, драматургът Бертолт Брехт казва на философа Сидни Хук: „Колкото по-невинни са, толкова повече заслужават да умрат.“¹⁴

Но дори и през 80-те години все още има академици, които продължават да описват предимствата на здравеопазването в Източна Германия или полските мирни инициативи, все още има активисти, които се дразнят от суетнята и шумотевицата около дисидентите в източноевропейските лагери. Може би причината за това е, че основополагащите философи на западната левица – Маркс и Енгелс – са същите като тези на Съветския съюз. Общи неща има и в използвания език: масите, борбата, пролетариатът, експлоататорите и експлоатираните, собствеността върху средствата за производство. Да заклеят Съветския съюз твърде категорично би означавало да заклеят и част от онова, което някога е било скъпо на западната левица.

Но не само крайната левица и не само западните комунисти са се изкушавали да намират за престъпленията на Сталин извинения, каквито никога не биха намерили за Хитлер. Просто комунистическите идеали – социална справедливост, равенство за всички – са много по-привлекателни за повечето западни хора, отколкото проповядвания от Хитлер расизъм и триумф на силните над слабите. Дори и на практика комунистическата идеология да се оказва нещо съвсем различно, за интелектуалните наследници на Американската и Френската революция е далеч по-трудно да заклеят система, която поне е *привидно* изглежда подобна на тяхната. Може би това донякъде обяснява защо още от самото начало разказите на оцелелите за ГУЛАГ често са пренебрегвани или омаловажавани от същите онези хора, които никога не биха си и помислили да се усъмнят в достоверността на разказите за Холокоста на Примо Леви и Ели Визел. След Руската революция официалната информация за съветските лагери е достъпна за всеки, който я иска: най-прочутият съветски разказ за един от първите лагери – този на Беломорканал – дори е публикуван на английски. Склонността на западните интелектуалци да избягват темата не може да се обясни само с неведението.

Западната десница, от друга страна, наистина се опитва да заклеят съветските престъпления, но понякога използва методи, които вредят на собствената ѝ кауза. Човекът, нанесъл най-голяма вреда на каузата на антикомунизма, несъмнено е американският сенатор Джо Маккарти. Макар по-новите документи да потвърждават справедливостта на обвиненията му, това не променя ефекта от твърде ревностното му преследване на комунистите в американския обществен живот: в

крайна сметка неговите публични „процеси“ срещу симпатизанти на комунизма опетняват каузата на антикомунизма с елемент на шовинизъм и нетърпимост.¹⁵ В крайна сметка действията му не допринасят за неутралното историческо изследване повече от тези на опонентите му.

И все пак нагласите ни спрямо съветското минало не са обусловени единствено от политическата идеология. Всъщност много от тях по-скоро са остатъчен резултат от спомените ни за Втората световна война. Понастоящем ние сме твърдо убедени, че Втората световна война е била изцяло справедлива война и малцина биха искали тази убеденост да се разклати. Помним деня на освобождаването на нацистките концентрационни лагери, децата, приветстващи по улиците американските войски. Никой не желае да чува, че в победата на Съюзниците има и друга, мрачна страна или че лагерите на Сталин, нашия съюзник, са започнали да се разрастват точно когато лагерите на Хитлер, нашия враг, са били освободени. Ако допуснем, че западните съюзници са спомогнали за извършването на престъпления срещу човечеството – като са изпратили хиляди руснаци на сигурна смърт чрез насилственото им репатриране след войната или като са предали милиони хора на съветско управление в Ялга, – това би подкопало моралната яснота на спомените ни за тази епоха. Никой не желае да приеме, че сме победили един масов убиец с помощта на друг. Никой не желае да си спомня колко добре се е разбираал със западните държавници този масов убиец. „Наистина харесвам Сталин – казва на свой приятел английският министър на външните работи Антъни Идън, – той винаги държи на думата си.“¹⁶ Има много, много снимки на Сталин, Чърчил и Рузвелт – всички заедно, всички усмихнати.

И накрая, съветската пропаганда също изиграва ролята си. Съветските опити да се хвърли съмнение върху писаното от Солженицин – например да бъде обрисуван като луд или като антисемит, или като пияница – оказват известно въздействие.¹⁷ Съветският натиск върху западни учени и журналисти също спомага за изопачаването на фактите в творбите им. Когато през 80-те години като студентка в Съединените щати учех руска история, мои познати ми казаха да не си правя труда да продължавам темата като аспирантка, тъй като това било свързано с много трудности: в онези дни пишешите „благоклонно“ за Съветския съюз получаваха по-лесен достъп до архивите и официалната информация и по-дълги визи за страната. Останалите рискуваха експулсиране и спъване на работата. От само себе си се разбира, че никакви външни хора нямаха достъп до материалите за сталинските лагери или за постсталинската система на затворите. Темата просто не съществуваше и онези, които си пяхаха носа твърде надълбоко, биваха лишавани от право на престой в страната.

Взети заедно, всички тези обяснения някога звучаха горе-долу разумно. Когато за първи път се замислих сериозно върху тази тема при рухването на комунизма през 1989 г., дори прозрях логиката им: изглеждаше естествено, обяснимо, че знаех толкова малко за Сталиновия Съветски съюз, чиято тайна история го правеше

още по-интригуващ. Сега, след повече от десетилетие, се чувствам доста по-различно. Втората световна война вече принадлежи на предишно поколение. Студената война също приключи и създадените от нея обединения и разделителни линии изчезнаха завинаги. Днес западната левица и западната десница се конкурират по други въпроси. Същевременно появата на нови терористични заплахи за западната цивилизация прави изучаването на старите комунистически заплахи още по-необходимо.

С други думи, сега „социалната, културната и политическата рамка“ се е променила – както и достъпът ни до информация за лагерите. В края на 80-те години в Съветския съюз на Михаил Горбачов започна да се появява море от документи за ГУЛАГ. За първи път вестниците публикуваха разкази за живота в съветските концентрационни лагери. Нови разкрития продаваха списанията. Съживиха се старите спорове за броя – колко са умрели, колко са хвърлени в затвора. Руските историци и исторически дружества, предвождани от дружество „Памет“ в Москва, започнаха да публикуват монографии, истории на отделни лагери и хора, изчисления на жертвите, списъци с имената на починалите. Техните усилия намериха отзвук и последователи сред историците от бившите съветски републики и държавите от някогашния Варшавски договор, а по-късно и от западните историци.

Въпреки множеството пречки руското изследване на съветското минало продължава и днес. Вярно, първото десетилетие на XXI в. е много различно от последните десетилетия на XX в. и ровенето в историята вече не е нито основна част от руския обществен диалог, нито е толкова сензационно, колкото изглеждаше някога. До голяма степен работата на руски и чуждестранни историци е робски труд, свързан с пресяването на хиляди отделни документи, с часове, прекарани в студени и ветровити архиви, с дни, посветени на търсенето на факти и цифри. Но тя започва да дава резултати. Бавно и търпеливо „Памет“ не само състави първия справочник за имената и местонахожденията на всички известни лагери, но публикува и поредица разтърсващи исторически книги и събра огромен архив с устни и писмени разкази на хора, оцелели от лагерите. Със съдействието на института „Сахаров“ и издателство „Возвращение“ (името означава „завръщане“), както и други, те отпечатаха някои от тези спомени. Руските академични списания и журналы също започнаха да отпечатват монографии, почиващи върху нови документи, както и самите сбирки от документи. Подобна работа се извършва и на други места, особено в „Карта“ в Полша, както и в историческите музеи в Литва, Латвия, Естония, Румъния и Унгария, и от шепа американски и западноевропейски учени, които имат време и енергия да работят в съветските архиви.

Докато правех проучванията си за настоящата книга, се запознах с работата им, както и с два други източника, недостъпни преди десет години. Първият е вълната от нови мемоари, които през 80-те години започнаха да излизат в Русия, Америка, Израел, Източна Европа и на други места. Щедро съм черпала от тях при писането на тази книга. В миналото някои съветски учени се въздържаха да се опанят на

мемоари за ГУЛАГ и изтъкваха, че съветските мемоаристи са имали политически причини за изопачават историите си, че мнозинството от тях са ги написали дълго след освобождаването си и че мнозина са заимствали истории един от друг, когато собствената им памет им е изневерявала. Въпреки това след като изчетох няколко-костотин лагерни мемоара и интервюирах около две дузини оцелели, реших, че мога да отсея онези, които ми се струваха неправдоподобни, плагиатски или политизирани. Реших също, че макар на мемоарите да не може да се разчита относно имена, дати и цифри, те все пак са безценен източник на друг вид информация, особено що се отнася до важни аспекти от живота в лагерите: отношенията между затворниците, конфликтите между групите, поведението на пазачите и администраторите, ролята на корупцията, дори съществуването на любов и страст. Съвсем съзнателно използвах особено много един автор – Варлам Шаламов, – описал художествено живота си в лагерите – защото историите му почиват върху истински събития.

Доколкото беше възможно подкрепях мемоарите с мащабно използване на архивите – източник, който, колкото и парадоксално да е, не всички обичат да използват. Както ще стане ясно в хода на настоящата книга, силата на пропагандата в Съветския съюз беше такава, че често променяше възприемането на реалността. Поради тази причина в миналото историците съвсем оправдано не разчитаха на официални съветски документи, често съзнателно скриващи истината. Но функцията на секретните документи – документите, които сега се съхраняват в архиви – е била напълно различна. За да ръководи лагерите си, администрацията на ГУЛАГ е трябвало да поддържа известни архиви. Москва е трябвало да знае какво се случва в провинциите, провинциите е трябвало да получават инструкции от главното управление, трябвало е да се води статистика. Това не означава, че тези архиви са напълно надеждни – бюрократите са си имали собствени причини да изопачават дори и най-обикновените факти, – но ако се използват разумно, те могат да обяснят някои неща от живота в лагерите, които мемоарите не могат. И най-вече те изясняват причините за създаването на лагерите – или поне надеждите, които им е възлагал режимът на Сталин.

Вярно е също, че архивите са далеч по-разнообразни, отколкото мнозина очакваха и че разказват историята на лагерите от много различни гледни точки. Аз например получих достъп до архива на администрацията на ГУЛАГ с рапорти на инспекторите, счетоводни сметки, писма от директорите на лагери до техните началници в Москва, разкази за опити за бягство и списъци на музикалните продукции, поставяни от лагерните театри, всички съхранявани в Руския държавен архив в Москва. Прегледах също протоколи от партийни заседания, както и документи, събрани в част от архива на Сталин *особая папка* – неговия „специален архив“. С помощта на други руски историци успях да използвам някои документи от съветските военни архиви и от архивите на конвойните пазачи, в които има списъци на нещата, които арестуваните могли или не могли да вземат със себе си. Извън

Москва получих достъп и до някои местни архиви – в Петрозаводск, Архангелск, Сиктивкар, Воркута и Соловецките острови, – където са описани всекидневни събития от лагерния живот, както и до архивите на Дмитлаг – лагера, построил канала Москва–Волга, – които се съхраняват в Москва. Всички съдържат документи за всекидневния живот в лагерите, заповеди, досиета на затворници. В един момент ми дадоха купчина документи от архива на Кедровий Шор, малко подразделение на Инта – миньорски лагер северно от Арктическият кръг, – и любезно ме попитаха дали искам да го купя.

Взети заедно, тези източници позволяват да се пише за лагерите по нов начин. В тази книга вече не ми се налагаше да сравнявам „твърденията“ на шепа дисиденти с „твърденията“ на съветското правителство. Не трябваше да търся някаква среда между разказите на бегълците от Съветския съюз и разказите на официалните съветски власти. Вместо това, за да опиша случилото се, можех да използвам езика на различни хора – пазачи, милиционери, затворници, излежаващи различни видове присъди по различно време. Емоциите и политизацията, които дълго време обграждаха историографията на съветските концентрационни лагери, не са в сърцевината на настоящата книга. Вместо това пространството е запазено за преживяванията на жертвите.

ТОВА Е ИСТОРИЯ на ГУЛАГ, т.е. история на съветските концентрационни лагери: тяхното възникване след болшевишката революция, превръщането им в основна част от съветската икономика и премахването им след смъртта на Сталин. Това е и книга за наследството на ГУЛАГ: режимите и обичаите в съветските политически и криминални лагери от 70-те и 80-те години несъмнено са пряка последица от създадените в по-ранна епоха и поради тази причина реших да им отредя място в тази книга.

Същевременно това е и книга за живота в ГУЛАГ и като такава разказва историята на лагерите по два начина. Първата и третата част са хронологични. Те описват белетристично еволюцията на лагерите и тяхната администрация. Централната част разглежда живота в лагерите тематично. Макар че повечето от примерите и цитатите в нея се отнасят до 40-те години – десетилетието, през което лагерите достигат разцвета си, – съм прескачала назад и напред – а исторически – към други епохи. Определени аспекти от живота в лагерите са се променяли с течение на времето и сметнах за важно да обясня как е станало това.

След като изясних какво е настоящата книга, бих искала да кажа и какво не е: тя не е история на СССР, история на чистките или история на репресиите като цяло. Не е история на управлението на Сталин, нито на неговото Политбюро, нито на тайните му служби, чиято комплексна административна история съзнателно се опитвах максимално да опростя. Въпреки че използвам написаното (често под голям стрес и с огромна смелост) от съветските дисиденти, настоящата книга не съдържа цялостна история на съветското движение за човешки права. Нито пък

описва изчерпателно историите на определени нации и категории затворници – сред които поляците, балтийците, украинците, чеченците, немските и японските военнопленници, – които страдат при съветския режим – както в лагерите, така и извън тях. Тя не разглежда обстойно масовите убийства от 1937–1938 г., извършвани предимно извън лагерите, нито пък масовото избиване на полски офицери в Катин и на други места. Тъй като книгата е предназначена за обикновения читател и не предполага специални познания за съветската история, всички тези събития и феномени ще бъдат споменати. Въпреки това би било невъзможно да им се отдаде справедливост в една-единствена книга.

И – може би най-важното – тази книга не отдава заслуженото внимание на историята на „специалните изгнаници“ – милионите хора, които често са арестувани по същото време и поради същите причини като затворниците в ГУЛАГ, но които след това са изпращани не в лагерите, а в отдалечени изгнанически селища, където хиляди измират от глад, студ и преумора. Някои са прогонени по политически причини, включително кулаците (заможните селяни) през 30-те години. Други са прокудени заради етническата си принадлежност, например поляци, балтийци, украинци, волжски германци и чеченци, през 40-те години. Тяхната съдба в Казахстан, Централна Азия и Сибир е различна – твърде голямо разнообразие, за да бъде обхванато в разказ за системата на лагерите. Реших да ги спомена, може би идиосинкретично, когато техните преживявания ми се струаха особено близки или важни за преживяванията на затворниците в ГУЛАГ. Но макар историята им да е тясно свързана с историята на ГУЛАГ, за изчерпателното ѝ разказване е необходима отделна книга със същия обем. Надявам се скоро някой да я напише.

Въпреки че това е книга за съветските концентрационни лагери, все пак е невъзможно те да бъдат разглеждани като изолиран феномен. ГУЛАГ се разраства и развива в определено време и място съвместно с други събития и в частност – в рамките на три контекста. Всъщност ГУЛАГ е част от съветската история; от международната и руската история на затвори и заточения; и от конкретния интелектуален климат на континентална Европа в средата на XX в., който ражда и нацистките концентрационни лагери в Германия.

Под „част от съветската история“ имам предвид нещо съвсем конкретно: ГУЛАГ не се появява напълно оформен от нищото, а по-скоро отразява общите стандарти на заобикалящото го общество. Ако лагерите са били мизерни, ако пазачите са били брутални, ако работническите бригади са били немарливи, отчасти причината за това е, че мизерията, бруталността и немарливостта са били достатъчно разпространени и в други сфери от съветския живот. Ако животът в лагерите е бил кошмарен, непоносим, нечовешки, ако смъртността е била висока – това също едва ли е учудващо. В определени периоди животът в Съветския съюз също е бил кошмарен, непоносим и нечовешки, а смъртността е била също толкова висока извън лагерите, колкото и в тях.

Определено не е съвпадение и че първите съветски лагери възникват непосредствено след кървавата, жестока и хаотична Руска революция. По време на революцията, на наложения след това терор и на последвалата гражданска война мнозина имат чувството, че самата цивилизация е рухнала завинаги. „Смъртните наказания се издават произволно – пише историкът Ричард Пайпс – хората са разстрелвани без причина и също толкова безпричинно освобождавани.“¹⁷ След 1917 г. ценностната система на цяло общество е преобърната наопаки: трупани-те цял живот богатство и опит са негатив, грабежът се възславя като „национализация“, убийството е приемлива част от борбата за диктатура на пролетариата. В тази обстановка едва ли изглежда странно или нередно, когато Ленин хвърля в затвора хиляди хора заради предишната им заможност или благородническите им титли.

По същата причина високата смъртност в лагерите през определени години също отчасти отразява осъществяващите се в цялата страна събития. Тя се покачва в началото на 30-те години, когато гладът измъчва целия Съветски съюз. Отново се покачва по време на Втората световна война: германската инвазия в Съветския съюз води не само до смъртта на милиони в битка, но и до епидемии от дизентерия и тиф, както и – отново – до глад и в лагерите, и извън тях. През зимата на 1941–1942 г., когато четвърт от населението на ГУЛАГ умира от гладна смърт, около един милион от жителите на Ленинград вероятно също са умрели от гладна смърт, попаднали в капана на немската блокада.¹⁸ Хроникьорката на блокадата Лидия Гинзбург пише за глада от онова време като „перманентно състояние [...] беше постоянен и правеше присъствието си осезаемо [...] най-отчайващото и мъчително нещо в процеса на хранене беше, че храната свършваше с ужасна бързина, без да доведе до ситост“.¹⁹ Думите ѝ зловещо напомнят разказите на бивши затворници, както читателят ще открие.

Вярно е, разбира се, че ленинградчаните са умирали у дома, докато ГУЛАГ е съсипвал животи, разрушавал е семейства, откъсвал е деца от родителите им и е обрекъл милиони да живеят в далечна пустош на хиляди километри от семействата си. И все пак ужасяващите преживявания на затворниците могат оправдано да се сравнят с ужасните спомени на „свободни“ съветски граждани като Елена Козина, евакуирана от Ленинград през февруари 1942 г. По време на пътуването тя гледала как брат ѝ, сестра ѝ и баба ѝ умират от гладна смърт. Докато германците приближавали, тя и майка ѝ вървели през степите и виждали „сцени на необузdana разруха и хаос. [...] Светът се разхвърчаваше на хиляди парченца. Навсякъде имаше дим и ужасен мирис на изгоряло; степта беше изпотъпкана и задушаваша, сякаш стегната в горещ, покрит със сажди юмрук“. Въпреки че никога не е била в лагерите, Козина се сблъсква с ужасния студ, глад и страх още преди десетия си рожден ден и тези спомени я преследват до края на живота ѝ. Тя пише: „Нищо не може да изтрие спомените за тялото на Вадик, което отнесоха, покрито с одеяло; за задушавашата се в агония Таня;

за това как аз и мама, последните оцелели, се влачехме сред дима и пукота на горящата степ.“²⁰

Между обитателите на ГУЛАГ и населението на останалата част от СССР има още много общи неща освен страданието. И в лагерите, и извън тях има едно и също немарливо отношение към работата, една и съща престъпно глупава бюрокрация, една и съща корупция и мрачно незачитане на човешкия живот. Докато пишех тази книга, описах на един приятел поляк системата на *туфта* – маменето за трудовите норми, – създадена от съветските затворници и описана по-нататък в книгата. Той избухна в гръмогласен смях: „Смяташ, че затворниците са я създали? Целият съветски блок практикуваше *туфта*.“ В Сталиновия Съветски съюз разликата между живота зад бодливата тел и извън нея не е фундаментална, а по-скоро въпрос на степен. Може би поради тази причина често описват ГУЛАГ като квинтесенция на съветската система. Дори на затворническия жаргон светът извън бодливата тел не се нарича „свобода“, а *болшая зона*, „голямата затворническа зона“, по-голяма и по-малко смъртоносна от „малката зона“ на лагера, но не и по-човешка – и определено не по-хуманна.

И ако ГУЛАГ не може напълно да се отдели от живота в останалата част от Съветския съюз, то и историята на съветските лагери не може да бъде напълно отделена от дългата, многонационална, транскултурна история на затвори, изгнания и концентрационни лагери. Прогонването на затворниците в някое отдалечено място, където могат да „платят дълга си към обществото“, да бъдат полезни и да не заразяват другите с идеите си или престъпните си деяния, на практика е стара, колкото самата цивилизация. Управниците на Древен Рим и Древна Гърция изпращат дисидентите си в далечни колонии. Сократ избира смъртта пред изгнанието от Атина. Поетът Овидий е прокуден в зловонно пристанище на Черно море. Англия от времето на крал Джордж изпраща джебчиите и крадците в Австралия. През XIX в. Франция изселва осъдените престъпници в Гвиана. Португалия праща нежеланите в Мозамбик.²¹

През 1917 г. на новото съветско ръководство не му се налага да търси прецедент чак в Гренландия. От XVII в. нататък Русия има своя собствена система на изгнания: в руското законодателство за първи път се споменава за изгнание през 1649 г. По онова време изгнанието се смята за нова, по-хуманна наказателна мярка – далеч по-предпочитана от смъртното наказание или от жигосването и осакатяването – и е прилагана при най-разнообразни по-дребни и по-сериозни престъпления, като се започне от пушенето на емфие и гадаенето и се стигне до убийството.²² Множество руски интелектуалци и писатели, сред които и Пушкин, са преживели някаква форма на изгнание, докато други са се тормозели от самата възможност за изгнание: в апогея на литературната си слава през 1890 г. Антон Чехов учудва всички свои познати и се заема да посети и опише наказателните колонии на остров Сахалин по руското крайбрежие на Тихия океан. Преди да отпътува, той пише на озадачения си издател, обяснявайки мотивите си:

Допуснали сме милиони хора да гният в затворите, да гният безпричинно, без капка съчувствие и по варварски начин; изпратили сме други на десетки хиляди километри – през студа, в окови, заразили сме ги със сифилис, извратили сме ги, увеличили сме броя на престъпниците [...], но като че ли това няма нищо общо с нас, просто не ни е интересно.²³

В ретроспекция лесно можем да намерим в историята на царската система от затвори много практики, по-късно прилагани в съветския ГУЛАГ. Също като в ГУЛАГ например на изгнание в Сибир никога не са осъждали единствено криминални престъпници. Според един закон от 1736 г., ако селото решало, че някой в него влияе зле на останалите, старейшините можели да разделят собствеността на нещастника и да му наредят да се пресели другаде. Ако той не успеел да намери къде да се засели, държавата можела да го изпрати в изгнание.²⁴ Всъщност през 1948 г. Хрущов цитира този закон като част от своя (успешен) аргумент за изселването на колхозници, смятани за недостатъчно ентузиазирани и трудолюбиви.²⁵

Практиката да се прокуждат хора, които просто се отличават от останалите, продължава и през целия XIX в. В своята книга „Сибир и системата на изгнания“ Джордж Кенън – чичо на американския държавник – описва системата на „административния ред“, който наблюдавал в Русия през 1891 г.:

Омразният човек може да не е извършил никакво престъпление [...], но ако – по мнението на местните власти – присъствието му в даденото селище е „вредно за обществения ред“ или „несъвместимо с общественото спокойствие“, той може да бъде арестуван без съдебно разпореждане, да бъде държан от две седмици до две години в затвора и след това да бъде насилствено изпратен на всяко място в границите на империята и поставен под полицейски надзор за период от една до десет години.²⁶

Административното прокуждане – което не изисква съдебен процес и присъда – е идеално наказание не само за размирниците като такива, но също и за политическите опоненти на режима. Отначало много от тях са полски благородници, протестиращи срещу руската окупация на своята територия и собственост. По-късно в изгнание изпращат религиозни опоненти, както и членове на „революционни“ групи и тайни организации, включително болшевики. Въпреки че не са административни заточеници – те са съдени и осъдени, – най-прочутите от „принудителните заселници“ в Сибир през XIX в. също са политически затворници: това са декабристите – група знатни аристократи, организирали вял бунт срещу цар Николай I през 1825 г. С отмъстителност, по онова време шокирала цяла Европа, царят осъжда петима от тях на смърт. На останалите отнема титлите и ги изпраща, оковани във вериги, в Сибир, където към неколцина от тях се присъединяват изключително смелите им съпруги. Малцина живеят достатъчно дълго,

за да бъдат помилвани от наследника на Николай, Александър II, трийсет години по-късно и да се върнат у дома в Санкт Петербург, вече като уморени старци.²⁷ Фьодор Достоевски, осъден през 1849 г. на четиригодишна каторга, е друг добре известен политически затворник. След като се завръща от изгнанието си в Сибир, той пише „Записки от мъртвия дом“ – най-четеното и до днес повествование за живота в царската система от затвори.

Също като в ГУЛАГ целта на изгнанията в царска Русия не е единствено да бъдат форма на наказание. Чрез своите изгнаници – криминални и политически – руските владетели искат да решат един отдавнашен икономически проблем: слабата заселеност на руския Далечен изток и Далечен север, пречеща на Руската империя да експлоатира природните си ресурси. Поради тази причина още през XVIII в. руската държава започва да осъжда някои от затворниците си на принудителен труд – форма на наказание, станало известно като *каторга*, от гръцката дума *kateirgon* – „принуждавам“. *Каторгата* има дълга руска предистория. В началото на XVIII в. Петър Велики използва затворници и крепостници за строежа на пътища, крепости, фабрики, кораби и на самия Санкт Петербург. През 1722 г. той издава по-конкретна директива – криминалните престъпници да бъдат изселвани заедно с жените и децата си близо до сребърните мини в Даурия, Източен Сибир.²⁸

Използването на принудителен труд от страна на Петър Велики е смятано за голям икономически и политически успех по онова време. Всъщност историята на стотиците хиляди крепостници, прекарвали живота си в строенето на Санкт Петербург, оказва огромно влияние върху бъдещите поколения. Мнозина умират по време на строежа му – и въпреки това градът се превръща в символ на прогреса и европеизацията. Методите са жестоки – и въпреки това нацията печели. Вероятно примерът на Петър Велики обяснява защо последвалите го царе толкова бързо възприемат *каторгата*. Несъмнено Сталин също е горещ почитател на строителните му методи.

Въпреки това през XIX в. *каторгата* е сравнително рядко наказание. През 1906 г. има само около 6000 каторжници; през 1916 г., в навечерието на Революцията, те са едва 28 600.²⁹ От далеч по-голямо икономическо значение е една друга категория затворници: принудително заселените, осъдени да живеят в изгнание, но не в затвор, а в слабо заселените райони на страната, избрани заради икономическия си потенциал. Само между 1824 и 1889 г. около 720 000 души са принудително заселени в Сибир. Мнозина са придружени от семействата си. Те – затворниците без вериги – постепенно заселват безлюдните, богати на минерали, пустеещи руски територии.³⁰

Присъдите им в никакъв случай не са леки и някои от заселниците смятат съдбата си за по-тежка от тази на каторжниците. Изпратени в отдалечени райони с неплодородна земя и малко съседни, мнозина умират от гладна смърт през продължителните зими или се напиват до смърт с алкохол от скука. Жените са много малко – броят им никога не надхвърля 15%, книгите – още по-малко и няма никакви развлечения.³¹

При пътуването си през Сибир до Сахалин Антон Чехов среща и описва някои от тези принудително заселени: „Повечето от тях са бедни, немощни, без практическа подготовка и не притежават нищо освен способността си да пишат, от която често няма никаква полза. Някои от тях започват да продават една по една ризите си от холандски лен, чаршафите си, шаловете си и носните си кърпи и след две или три години умират в ужасяваща бедност.“³²

Но не всички изгнаници са нещастни и деградират. Сибир е много далеч от европейска Русия и в Изтока чиновниците са по-благосклонни, а аристокрацията далеч по-малобройна. По-заможните изгнаници и бивши затворници понякога построяват големи имения. По-образованите стават лекари и адвокати или откриват училища.³³ Княгиня Мария Волконска, съпруга на декабриста Сергей Волконски, спонсорира изграждането на театър и концертна зала в Иркутск: въпреки че тя, също като съпруга си, технически е лишена от титлата си, поканите за соаретата ѝ и частните вечери са силно желани и обсъждани чак в Москва и Санкт Петербург.³⁴

Към началото на ХХ в. системата донякъде е смекчила предишната си суровост. Модата за реформиране на затворите, обхванала през ХІХ в. Европа, най-сетне достига и Русия. Режимите стават по-леки и поддържането на полицейския контрол отслабва.³⁵ Всъщност, за разлика от случилото се по-късно, по онова време пътят към Сибир изглеждал, ако не точно приятен, то поне не и тежко наказание за малката група мъже, които след това ще поведат Руската революция. В затвора болшевиките получавали по-добро отношение като „политически“, а не криминални затворници и им се разрешавало да имат книги, хартия и пособия за писане. Орджоникидзе, един от болшевишките лидери, по-късно си спомня как по време на престоя си в Шюселбергската крепост на Санкт Петербург четял Адам Смит, Рикардо, Плеханов, Уилям Джеймс, Фредерик У. Тейлър, Достоевски и Ибсен, както и други.³⁶ Според по-късните стандарти болшевиките са били хранени и обличани добре и дори са били красиво сресани. На снимката, направена в Петропавловската крепост през 1906 г., Троцки е с очила, костюм, вратовръзка и риза с впечатляващо бяла яка. Единствено шпионката на вратата зад него подсказва местонахождението му.³⁷ На друга снимка – от заточението му в Източен Сибир през 1900 г. – Троцки е с кожена шапка и тежко палто, заобиколен от мъже и жени също с ботуши и кожи.³⁸ Половин век по-късно всички тези неща са рядък лукс в ГУЛАГ.

Ако в царска Русия животът в изгнание станел непоносимо неприятен, винаги имало изход. Самият Сталин е арестуван и заточван четири пъти. Три пъти бяга – веднъж от района на Иркутск и два пъти от района на Вологда, който по-късно е осеян с лагери.³⁹ Оттук и безграничното му презрение към „беззъбието“ на царския режим. Руският му биограф Дмитрий Волкогонов характеризира мнението му така: „Не се налагаше да работиш, можеше да четеш до насита и дори да избягаш – достатъчно беше да имаш желание.“⁴⁰

Така сибирският опит на болшевиките им дава модел, на който да се опрат, както и урок за нуждата от изключително строги наказателни режими.

ГУЛАГ Е НЕРАЗДЕЛНА част не само от съветската и руската история, но и от тази на Европа: Съветският съюз не е единствената европейска страна, която през ХХ в. развива тоталитарен режим или създава система от концентрационни лагери. Въпреки че целта на настоящата книга не е да сравнява и противопоставя съветските и нацистките лагери, темата не може да бъде и напълно пренебрегната. Двете системи са изградени приблизително по едно и също време, на един и същ континент. Хитлер е знаел за съветските лагери, а Сталин – за Холокоста. Имало е затворници, които са били в лагерите и на двете системи и са ги описали. На много дълбоко равнище двете системи са свързани.

Преди всичко ги свързва това, че както нацизмът, така и съветският комунизъм възникват от варварските преживявания през Първата световна война и последвалата непосредствено след нея гражданска война в Русия. Индустриализираните военни методи, широко използвани по време и на двата конфликта, предизвикват огромен интелектуален и художествен отзвук по онова време. По-незабележима – освен, разбира се, за милионите жертви – е широката употреба на индустриализирани методи за хвърляне в затвора. След 1914 г. и двете държави изграждат концентрационни и военнопленнически лагери из цяла Европа. През 1918 г. на руска територия има 2,2 млн. военнопленници. Новата технология – масовото производство на оръжия, танкове и дори бодлива тел – прави възможни тези и по-късните лагери. Всъщност някои от първите съветски лагери са създадени на местата на военнопленническите лагери от Първата световна война.⁴¹

Съветските и нацистките лагери са свързани и като част от една по-всеобхватна история на концентрационни лагери, възникнали в края на ХІХ в. Под концентрационни лагери имам предвид лагери, в които хората са затваряни не заради деянията си, а заради същността си. За разлика от криминалните затвори или военнопленническите лагери, концентрационните лагери са създавани за определен вид некриминални цивилни затворници, членове на „вражеска“ група или във всеки случай хора, които поради расовата си принадлежност или предполагаемите си политически убеждения са смятани за опасни или чужди за обществото.⁴²

Според тази дефиниция, първите съвременни концентрационни лагери са създадени не в Германия или Русия, а в колониална Куба през 1895 г. През тази година в опит да сложи край на поредица от местни бунтове империална Испания започва да подготвя политика на *reconcentración*, предназначена да прогони кубинските селяни от земята им и да ги „реконцентрира“ в лагери, по този начин лишавайки бунтовниците от храна, подслон и подкрепа. Към 1900 г. испанският термин *reconcentración* вече е преведен на английски и е използван за описание на подобен британски проект, започнат по подобни причини по време на Бурската война в Южна Африка: цивилните бури са „концентрирани“ в лагери, за да бъдат лишени бурските воители от подслон и подкрепа.

Оттам идеята се разпространява по-нататък. По всичко личи например, че терминът *концлагер* за първи път се появява на руски като превод от английско-

то „концентрационен лагер“, може би благодарение на запознатостта на Троцки с историята на Бурската война.⁴³ През 1904 г. немските колонисти в немска Югозападна Африка също възприемат британския модел – с една разлика. Вместо само да затворят местните обитатели на района, племето хереро, те ги принуждават да работят в полза на немската колония.

Има редица странни и зловещи връзки между тези първи немско-африкански трудови лагери и построените в нацистка Германия три десетилетия по-късно. Благодарение на южноафриканските трудови колонии например думата *Konzentrationslager* се появява за първи път в немския език през 1905 г. Първият имперски комисар на немска Югозападна Африка е д-р Хайнрих Гьоринг, бащата на Херман, който създава първите нацистки лагери през 1933 г. В тези африкански лагери се провеждат и първите немски медицински експерименти върху хора: двама от учителите на Йосиф Менгеле – Теодор Молисон и Юген Фишер – провеждат изследване върху хереро, вторият в опит да докаже теориите си за превъзходството на бялата раса. Но те не са единствени в убежденията си. През 1912 г. в немския бестселър „Немската мисъл в света“ се твърди, че

нищо не може да убеди разумните хора, че запазването на племе южноафрикански кафири е по-важно за бъдещето на човечеството от експанзията на великите европейски нации и бялата раса като цяло [...] едва когато туземците се научат да произвеждат нещо ценно в полза на висшата раса [...], тогава ще може да се каже, че имат моралното право да съществуват.⁴⁴

Макар тази теория рядко да е излагана толкова ясно, подобни емоции често лежат непосредствено под повърхността на колониалната практика. Със сигурност някои форми на колониализъм подкрепят мита за превъзходството на бялата раса и легитимират употребата на жестокост от страна на една раса спрямо друга. Затова можем да кажем, че покваряващият опит на някои европейски колонизатори е помогнал да се утъпче пътят на европейския тоталитаризъм от ХХ в.⁴⁵ И не само европейският: Индонезия е пример за постколониална държава, чиито управници отначало затварят критиците си в концентрационни лагери точно както са правили колониалните им господари.

Руската империя, която доста успешно покорява собствените си туземни племена в напредването си на изток, не е изключение.⁴⁶ По време на едно от вечерните събирания в романа на Лев Толстой „Анна Каренина“ съпругът на Анна – който официално отговоря за „местните племена“ – изтъква необходимостта по-висшите култури да погълнат по-низшите.⁴⁷ В известна степен болшевиките като всички образовани руснаци не може да не са си давали сметка, че Руската империя е унищожила киргизците, бурятите, тунгусите, чукчите и други. Фактът, че това не ги притеснява особено – тях, които иначе толкова се интересуват от съдбата на онеправданите, – говори красноречиво за премълчаваните им убеждения.

Но пък и едва ли за развитието на европейските концентрационни лагери е било необходимо ясно съзнание за историята на Южна Африка или на Източен Сибир: идеята, че определени хора са по-висши от други, е достатъчно разпространена в Европа в началото на XX в. И тъкмо това в крайна сметка свързва лагерите в Съветския съюз с тези в нацистка Германия в най-дълбокия смисъл: и двата режима се легитимират отчасти, създавайки категории като „врагове“ и „по-низши хора“, които преследват и унищожават в големи мащаби.

В нацистка Германия първите мишени са сакатите и умствено изостаналите. По-късно нацистите се съсредоточават върху циганите, хомосексуалистите и най-вече върху евреите. В СССР остачало жертвите са „бившите хора“ – предполагаемите поддръжници на стария режим – и по-късно „враговете на народа“ – неясно дефиниран термин, който ще включи не само предполагаемите политически опоненти на режима, но и определени национални групи и етноси, ако изглеждат (по също толкова неясни причини) опасни за Съветската държава или властта на Сталин. В различни моменти Сталин провежда масови арести на поляци, балтийци, чеченци, татари и – в навечерието на смъртта си – евреи.⁴⁸

Въпреки че тези категории никога не са напълно произволни, те никога не са и напълно категорични. Преди половин век Хана Аренд пише, че и нацисткия, и болшевишкият режим създава „обективни опоненти“ или „обективни врагове“, чиято „самоличност се променя според дадените обстоятелства – така че веднага щом една категория бъде ликвидирана, да може да се обяви война на друга“. По същата причина, добавя тя, „задачата на тоталитарната полиция е не да разкрива престъпления, а да бъде под ръка, когато правителството реши да арестува определена категория от населението“.⁴⁹ Отново: хората са арестувани не заради деянията си, а заради същността си.

И в двете общества създаването на концентрационни лагери всъщност е последният етап от дългия процес на дехуманизиране на тези обективни врагове – процес, който започва с реторика. В своята автобиография „Моята борба“ Хитлер пише как внезапно осъзнал, че евреите са виновни за проблемите на Германия, че всяко „тъмно начинание, всяка форма на низост“ в обществения живот е свързана с евреите: „опирайки изследващия нож до подобен абцес, човек мигновено открива като личинка в загниващо тяло малко еврейче, което често бива заслепено от неочакваната светлина.“⁵⁰

Ленин и Сталин също започват с обвиняване на „враговете“ за безбройните икономически провали на Съветския съюз: те са „вредители“, „саботьори“ и чужди агенти. В края на 30-те, когато вълната на арестите започва да се разраства, Сталин стига до по-големи крайности в реториката и нарича „враговете на народа“ паразити, мръсотия и „отровни бурени“. Освен това той обявява опонентите си за „нечистотия“, която трябва да бъде „подлагана на постоянно прочистване“ – точно както нацистката пропаганда ще свърже евреите с образите на вредители, паразити, заразна болест.⁵¹

След демонизацията започва сериозната законова изолация на врага. Преди да бъдат арестувани и депортирани в лагери, евреите първо са лишени от статута си на немски граждани. Забранено им е да работят като държавни чиновници, като адвокати, като съдии; забранено им е да се женят за арийци; забранено им е да посещават арийски училища; забранено им е да окачват немското знаме; принудени са да носят златната звезда на Давид; и ги подлагат на побои и унижения по улиците.⁵² Преди да арестуват „враговете“ в Сталиновия Съветски съюз, обикновено също ги унижават на публични събрания, уволняват ги, изключват ги от Комунистическата партия, отвратените им съпрузи се развеждат с тях, а разгневените им деца ги осъждат.

Вътре в лагерите процесът на дехуманизация се задълбочава и става още по-краен, което не само сплашва жертвите, но и затвърждава убедеността на палачите в законността на действията им. В пространното си интервю с командира на Треблинка Франц Стангъл писателката Гита Серени го пита, защо преди да ги убият, са биели и унижавали обитателите на лагерите и са ги събличали голи. Стангъл отговаря: „Като подготовка за онези, които в действителност трябваше да провеждат курса. За да могат да извършат онова, което вършеха.“⁵³ В „Орденът на ужаса: концентрационният лагер“ немският социолог Волфганг Софски също посочва, че дехуманизацията на затворниците в нацистките лагери е насаждана методично във всеки аспект от лагерния живот – като се започне от окъсаното, еднакво облекло, лишаването от уединение и суровия режим и се стигне до постоянното очакване на смъртта.

Както ще видим, в съветската система процесът на дехуманизация също започва от момента на ареста, когато лишават затворниците от собствените им дрехи и самоличност, отказват им контакт с външния свят, измъчват ги, разпитват ги и ги подлагат на нелепи съдебни процеси, ако изобщо ги съдят. Една типично съветско нововъведение е умишленото „изключване“ на затворниците от съветския живот – забраняват им да се обръщат един към друг с „другарю“ и – от 1937 г. нататък – да получават така желаното звание „ударник“, независимо колко добре са се държали или колко усърдно са работили. Според разказите на много затворници портретите на Сталин, които украсяват домовете и служебните помещения из целия СССР, почти никога не се появяват в лагерите и затворите.

Но всичко това не означава, че съветските и нацистките лагери са идентични. Както запознатите с Холокоста читатели ще открият в хода на настоящата книга, животът в съветските лагери се отличава от живота в нацистките лагери в много отношения – както очевидни, така и не толкова явни. Има разлики в организацията на всекидневния живот и работата, различни са пазачите и наказанията, както и пропагандата. ГУЛАГ съществува далеч по-дълго и преминава през периоди на относителна жестокост и относителна човечност. Историята на нацистките лагери е по-кратка и по-еднородна: те просто стават все по-жестоки и по-жестоки, докато оттеглящите се германци ги ликвидират или настъпващите съюзници ги осво-

бождат. Освен това в ГУЛАГ лагерите са доста разнообразни – от смъртоносните златни мини в региона на Колима до „луksозните“ тайни институти край Москва, където учени затворници създават оръжия за Червената армия. Въпреки че в нацистката система също има различни видове лагери, диапазонът им е далеч по-ограничен.

Но като че ли две от разликите между системите ми се струват най-важни. Първо, в Съветския съюз дефиницията за „враг“ винаги е била далеч по-неопределена от дефиницията „евреин“ в нацистка Германия. С много малък брой необичайни изключения в нацистка Германия никой евреин не можел да промени статута си, в лагерите никой евреин не можел оправдано да очаква да избегне смъртта и това е било ясно за всички евреин във всеки един момент. Въпреки че милионите съветски затворници също са се страхували, че може да умрат – и милиони наистина са умрели – няма нито една категория затворници, чиято смърт да е била абсолютно сигурна. Понякога определени затворници можели да подобрят съдбата си, работейки на сравнително благоприятни постове като инженери или геолози. Във всеки лагер имало затворническа йерархия, в която някои успявали да се изкачат за сметка на други. В други моменти – когато ГУЛАГ се оказвал твърде пренаселен с жени, деца и старци или когато имало нужда от войници за фронта – освобождавали затворниците с масови амнистии. Понякога се случвало цели категории „врагове“ изведнъж да се облагодетелстват от промяна в статута. През 1939 г. например в началото на Втората световна война, Сталин арестува стотици хиляди поляци – и после внезапно ги освобождава от ГУЛАГ през 1941 г., когато Полша и СССР временно стават съюзници. В съветския съюз важи и обратното – самите палачи могат да станат жертви. Пазачите, администраторите на ГУЛАГ и дори висшите офицери в тайните служби също можели да бъдат арестувани и изпратени в лагер. С други думи – не всеки „отровен бурен“ оставал отровен и нито една група съветски затворници не живеела в постоянно очакване на смъртта.⁵⁴

Второ, както отново ще стане ясно в хода на настоящата книга, основната цел на ГУЛАГ – както според личните коментари, така и според обществената пропаганда на основателите му – е икономическа. Това не означава, че е хуманен. В рамките на системата затворниците са третирани като добитък или по-скоро като буци желязна руда. Пазачите ги влачат насам-натам, както им хрумне, качват ги в товарни вагони и ги свалят, теглят ги и ги мерят, хранят ги, ако има вероятност да бъдат полезни, ако ли не – оставят ги да гладуват. Те са, ако използваме марксистката терминология, експлоатирани, материализирани и превръщани в стока. Ако не били продуктивни, животът им не струвал нищо за господарите им.

Въпреки това животът им е доста различен от този на евреите и другите затворници, изпращани от нацистите в специална група лагери, наричани не *Konzentrationslager*, а *Vernichtungslager* – лагери, които всъщност изобщо не били „трудови лагери“, а по-скоро фабрики за смърт. Има четири такива: Белзек, Челмно, Собибор и Трешлинка. В Майданек и Аушвиц има както трудови лагери, така

и лагери на смъртта. След пристигането в тези лагери подлагали затворниците на „подбор“. Много малко от тях изпращали на няколко седмици принудителен труд. Останалите отивали направо в газовите камери, където ги убивали и веднага след това ги кремирали.

Според моите проучвания тази форма на убийство, практикувана в апогея на Холокоста, няма съветски еквивалент. Съветският съюз наистина намира други начини за масовото изстребление на стотици хиляди свои граждани. Обикновено ги откарвали в някоя гора през нощта, подреждали ги в редица, разстрелвали ги в черепа и ги заравяли в масови гробове, преди изобщо да стигнат до концентрационен лагер – форма на убийство не по-малко „индустриализирана“ и анонимна от нацистката. Всъщност според някои разкази съветските тайни служби използвали отработени газове – примитивна форма газ – за убиването на затворници точно както са правели немците в началото.⁵⁵ В ГУЛАГ съветските затворници също умирали, но обикновено не в резултат на ефикасната работа на пазачите, а тъкмо поради бездействието и немарливостта им.⁵⁶ В някои съветски лагери и в дадени моменти смъртта на избраните да секат дървета в зимните гори или да работят в най-опасните златни мини на Колима е буквално гарантирана. Освен това можели да изпратят затворниците в карцера, където те умирали от студ и от глад, да ги оставят без лечение в неотоплени болници или просто да ги разстрелят поради „опит за бягство“. Въпреки това като цяло съветските лагери не са преднамерено създадени за масовото производство на мъртвци – макар че понякога правят точно това.

Това са дребни разлики, но те не са без значение. ГУЛАГ и Аушвиц наистина са част от една и съща интелектуална и историческа традиция, но все пак те се различават – както помежду си, така и от лагерите на други режими. Идеята за концентрационния лагер може да е достатъчно обща, за да се използва в множество различни култури и ситуации, но дори и повърхностното проучване на межкултурната история на концентрационния лагер разкрива, че специфичните детайли – как е организиран животът в лагерите, как са се развили лагерите с времето, колко сурови или дезорганизирани са станали, колко жестоки или либерални са останали – зависи от конкретната държава, от културата и от режима.⁵⁷ Тези детайли са от огромно значение за живота, здравето и оцеляването на затворените зад бодливата тел.

Всъщност, като четете разказите на оцелелите от лагерите на двете системи, човек се изненадва не толкова от различията в двете системи от лагери, колкото от разликите в преживяванията на жертвите. Всеки разказ има своите собствени неповторими качества, всеки лагер крие своите собствени ужаси за различните по характер хора. В Германия човек можел да умре от жестокостите, в Русия – от отчаяние. В Аушвиц можел да умре в газова камера, в Колима – да замръзне до смърт в снега. Човек можел да умре в немска гора или в сибирска пустош, да загине при инцидент в мината или в товарен вагон. Но в крайна сметка историята на живота ти си е твоя собствена.